

Redaktionelt forord

Da muren faldt i den 9. november 1989, var der en udbredt tro på historiens død og markedsøkonomiens og det liberale demokratis uafbrydelige fremskridt. National selvstændighed, »indhentning af EU« og »tilbage til Europa« var de store slagord. Der var tro, håb og hurtig transition til kapitalisme, demokrati og velstand som i Vesteuropa.

Men det kom noget anderledes og navnlig meget forskelligt fra land til land. Generelt har transitionen været mest vellykket i de lande, som ligger længst mod vest og som har den korteste afstand til Bruxelles, såvel politisk som økonomisk, socialt og demografisk.

Afskeden med de gamle regimer gav straks befolkningerne helt nye frihedsrettigheder, havde stor folkelig tilslutning og antog forskellige former. I nogle lande, fx Polen, var afskeden i overvejende grad *pagtbaseret*, dvs. forhandlet mellem moderate dele af det kommunistiske parti og oppositionen, frem for alt Solidaritet. I andre lande, fx DDR, Tjekkoslaviet og Sovjetunionen, var afskeden i højere grad et hurtigt *sammenbrud* af de gamle institutioner, frem for alt det kommunistiske parti og den gamle administration. Rumænien og Bulgarien derimod tog afsked med kommunismen gennem *kup* internt i de kommunistiske partier. I Ungarn var afskeden en slags *selvopløsning*, forstået på den måde, at det kommunistiske parti i høj grad selv stod i spidsen for reformerne og dermed bruddet med det gamle system. I flere år før 1989 lyttede regeringerne i Budapest faktisk mere til IMF og Vesten end til Moskva.

Både karakteren af det gamle regime og formen for afsked med det fik betydning for den efterfølgende statsopbygning, som blev mere kompliceret end forventet, i særdeleshed i de baltiske lande og på Balkan. De fleste lande bevægede sig ikke direkte i retning af det konsoliderede demokrati, men mod forskellige varianter af hybridregimer. Det politiske forhold til EU blev til tider noget anstrengt og i hvert fald mere realistisk, og der opstod nationalistiske og populistiske strømninger. Men den demokratiske udvikling er gået langt hurtigere i Østeuropa og de baltiske lande end i Rusland og andre tidligere sovjetrepublikker.

Det gælder også den økonomiske opbygning, som også har bevæget sig mod forskellige hybridregimer. Depressionen i 90'erne blev kortere og mindre dyb i Østeuropa end i Rusland, og befolkningerne i Østeuropa oplevede en betydelig velstandsstigning i årene frem til 2007, hvor BNP voksede stærkt og blev større end i 1989, og fra 1995 skete en gradvis indhentning af EU. I Polen var væksten stærk nok til at opnå en mærkbar indhentning af velstandsniveauet i EU15 også sammenlignet med BNP i 1989, men ellers er der ikke sket indhentning af betydning af EU15 i forhold til 1989. Arbejdsløshed, hyperinflation, fattigdom og andre sociale ulykker blev ikke så omfattende som i Rusland.

Under hele transitionen har *markedsøkonomi* været det foretrukne udtryk; det klinger bedre (som effektivitet og velstand) end *kapitalisme* (som ulighed). Men ulighed kom der, dog slet ikke i samme grad som i Rusland. Uligheden er øget i bl.a. de baltiske lande svarende til uligheden i England og USA, men i andre lande er uligheden forblevet lav som i de skandinaviske lande. Ligesom i Rusland steg dødeligheden voldsomt i de baltiske lande efter 1990, men i modsætning til Rusland blev dødelighedskrisen hurtigt overvundet i de baltiske lande. I Østeuropa er dødeligheden ikke steget, men tværtimod faldet. Den samlede fertilitet faldt til et meget lavt niveau i 90erne i Østeuropa ligesom i Rusland og er fortsat lav.

Medlemskab af EU og integration i verdensøkonomien med åbne kapitalmarkeder har medført økonomiske fordele, men også sårbarhed over for den økonomiske krise efter 2008, som ramte hårdt, særlig i de baltiske lande, hvor BNP faldt med 15-20 % fra 2007 til 2009. Derimod var faldet i Tjekkiet ganske lille, og i Polen steg BNP med 7 %. I de baltiske lande er det lykkedes at skabe en vis politisk enighed om en smertefuld krisepolitik med hurtig intern devaluering; den politiske situation har muligvis været præget af muligheden for udvandring til Vesteuropa, som mange har benyttet sig af, ikke mindst i de baltiske lande, hvor befolkningstallet er faldet med 10-15 % siden 1989, og i Polen, hvor befolkningstallet dog ikke er faldet. Der forestår de østeuropæiske lande en vanskelig opgave med at genskabe de høje vækstrater fra årene før 2008 og bringe indhentningen af Vesteuropa nærmere.

Denne udgave af Samfundsøkonomen kan af gode grunde ikke dække alle transitionens mange forskelligartede sider. Artiklerne indeholder dels nogle brede oversigter, dels nogle mere detaljerede analyser af udvalgte emner. Der er visse nuanceforskelle mellem de enkelte forfatteres vurderinger (og i visse tilfælde mellem de empiriske data), og der er ikke tilstræbt synkronisering mellem forfatterne.

Søren Riishøj diskuterer i sin artikel de politiske forandringer, herunder forskellige mønstre for partidannelser og ændringer i balancen mellem mere traditionelle partier og nyere populistiske og euro-skeptiske tendenser ud fra talrige eksempler fra Østeuropa og tillige fra Rusland, Ukraine og Hviderusland. Styreformene har udviklet sig forskelligt og sammenlignes med forskellige typer af politiske regimer fra det klassiske liberale demokrati til mere autoritære styreformere. Liberalt demokrati og velfungerende markedsøkonomi er ikke nødvendigvis den varige regimeform; måske bliver det snarere forskellige hybridregimer.

Karsten Stæhr analyserer den økonomiske udvikling siden begyndelsen af 90'erne i de 10 østeuropæiske lande, som i 2004 og 2007 blev medlemmer af EU. Artiklen beskriver årsagerne til de store produktionsfald efter planøkonomiens sammenbrud, den efterfølgende vækstperiode og virkningerne af den globale krise efter 2008. Væksten var i betydelig grad baseret på kapitalindstrømning udefra, og tilbageslaget efter 2008 har blotlagt sårbarheden af denne vækststrategi. Mulighederne for at genskabe høje vækstrater, økonomisk stabilitet og indhentning af velstandsniveauet i Vesteuropa belyses, bl.a. med sammenligninger med økonomisk-politiske problemstillinger i Danmark, Vesteuropa og Asien.

Niels Mygind giver en indgående fremstilling af den økonomiske og politiske udvikling i de baltiske »tigerøkonomier« med hovedvægten på tiden før og efter krisens indtræden i 2008. Krisen var til dels af indenlandsk oprindelse, idet man i Estland ikke kunne føre kontracyklisk finanspolitik på grund af stramme forfatningsbestemmelser og man i Letland og Litauen ikke magtede det. Men dette hang også sammen med den store økonomiske åbenhed med stor kapitalindstrømning og mulighed for, at private i stor stil kunne optage billige lån i euro. De baltiske lande oplevede en regulær boligprisboble. Men efter 2008 har det været politisk muligt at gennemføre en hård kur med statslige stramninger og store interne devalueringer med fald i produktion, løn og beskæftigelse, dels fordi den forudgående vækst var meget høj, dels fordi euromedlemskab har høj

politisk prioritet i befolkningerne. Der er nu udsigt til en mere balanceret vækst.

Jesper Karup Pedersen tegner i sin artikel et billede af en herhjemme temmelig upåagtet russisk ø i EU, nemlig Kaliningrad oblast', som ligger tæt ved Danmark og kunne fortjene større opmærksomhed, økonomisk, politisk, historisk og for den sags skyld også turistmæssigt. Tvangsforvandlingen af det tyske Königsberg til det russiske Kaliningrad skete i 1947-49, og i dag er der en klar erkendelse af, at integration i Østersøregionen er nødvendig. Men Moskva udpeger guvernøren, som har den reelle magt, ikke den folkevalgte дума. Artiklen giver en levende skildring af komplikationerne i forholdet mellem centralt og regionalt styre. Den økonomiske udvikling har været mindre dynamisk end i Skt. Petersborg, men mere gunstig end i sammenlignelige regioner, bl.a. på grund af økonomiske frizoneregler, som dog samtidig har forvredet erhvervsstrukturen og som nu ændres. Fremtidsudsigterne burde være gode, hvis den russiske regerings politik i Kaliningrad oblast' blev mere forudsigelig og velvillig over for samarbejde med Polen, Litauen og andre nabolande, og hvis stats- og markedsinstitutioner blev mere stabile.

Ligesom de politiske systemer har også de nye økonomiske systemer udviklet sig i forskellige retninger, og svarende til Søren Riishøjs sammenligning af politiske regimeformer sammenligner *Hans Aage* de nye økonomier med forskellige varianter af kapitalisme. På baggrund af et tilbageblik på transitionens forløbere og på de fremherskende økonomisk-politiske ideer i øst og vest omkring 1989 – med sideblik på Rusland og andre tidligere sovjetrepublikker – diskuteres nogle af transitionens økonomiske, sociale og demografiske virkninger.

Uden for nummerets tema undersøger *Gintautas Bloze* og *Morten Skak* den demografiske udvikling i den Københavnske Metropol, der har ændret sig markant i de senere år. Det nye er, at Hovedstaden er blevet den befolkningsmæssige magnet med netto-tilflytning fra såvel forstæderne som fra resten af landet. Hovedstadens tiltrækningskraft som boligområde skyldes først og fremmest de mange nye arbejdspladser, der er skabt i Københavns Kommune. Udviklingen, der har ført til stærkt stigende grundpriser, må forventes at fortsætte i en overskuelig fremtid.

Søren Riishøj og Hans Aage
gæsteredaktører

Demokratisk konsolidering eller overgang til noget andet?

Demokratiseringen efter 1989 fremkaldte et vidt spektrum af traditionelle partier og tillige mere populistiske samt nationalistiske og EU-skeptiske bevægelser. Styreformerne har udviklet sig forskelligt og sammenlignes med forskellige typer af regimer fra det klassiske liberale demokrati til mere autoritære styreformer.

SØREN RIISHØJ

lektor ved Syddansk Universitet,
tidligere MF

Den demokratiske konsolidering bestemmes på forskellige arenaer, og der er forskellige typer af regime, som kendetegner den endelige samfundsmæssige tilstand. Liberalt demokrati og funktionel markedsøkonomi er ikke nødvendigvis den varige regimeform; måske er det snarere et hybridregime. Der foregår et samspil mellem de forskellige arenaer. Særlig vægt lægges på den politiske arena, da den økonomiske behandles i andre artikler. Et særligt afsnit er helliget EU og EU's forsøg på gennem demokratifremmende foranstaltninger at styrke demokratiet i Østeuropa gennem udvidelser af EU og gennem naboskabspolitikken.

Demokratisk konsolidering: de forskellige arenaer

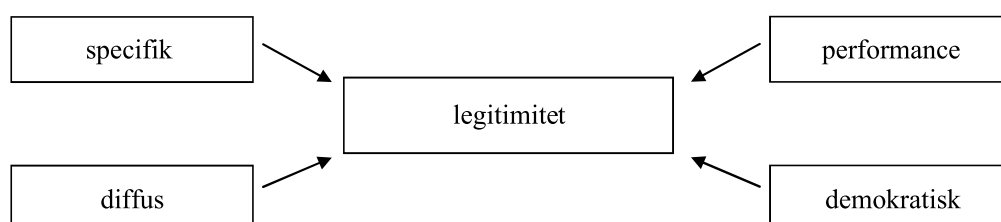
Inden for demokratiforskningen er det alment accepteret, at demokrati og demokratisering er meget mere end afholdelse af valg. Juan Linz og Alfred Stepan (1996) peger på fem nært forbundne arenaer,

- politik
- økonomi
- civilsamfund
- retsstat
- bureaukrati

Til de nævnte fem arenaer skal som overordnet ramme føjes statsopbygningen, dvs. spørgsmålet om hvorvidt der hersker tilstrækkelig enighed om statens fysiske grænser og statens institutioner, og om der eksisterer en fælles national identitet. Dette har langt fra altid været tilfældet, tænk blot på det tidligere Jugoslavien. Kort sagt, uden en etableret stat har demokrati og demokratisk konsolidering umulige vilkår. Flere arenaer end de nævnte kan inddrages. Målinger fra Verdensbanken inddrager således endnu flere variable.

I den vestlige betydning er demokrati mest forbundet med det konstitutionelle liberale demokrati og polyarkiet (Dahl 1971) med fokus på den politiske deltagelse og konkurrencen mellem partierne. I den konstitutionelle variant er regeringernes handlingsfrihed begrænset af forskellige *checks and balances*, fx forfatningsdomstole. Et regimes legitimitet skal også bedømmes ud fra et regimes evne til at sikre borgerne stabilitet og sikkerhed fysisk og socialt, kort sagt ud fra dets præstationer. Også her har det i høj grad knebet. Tænk blot på Sydeuropa lige nu. Ja, vi kan ligefrem være vidner til *autoritær* konsolidering, hvor indskrænkninger i demokratiet i ledsages af mere vækst og høj sikkerhed. Ringe præstationer undergraver uundgåeligt regimes legitimitet, uanset afholdelse af valg

Figur 1. Typer af regimelegitimitet

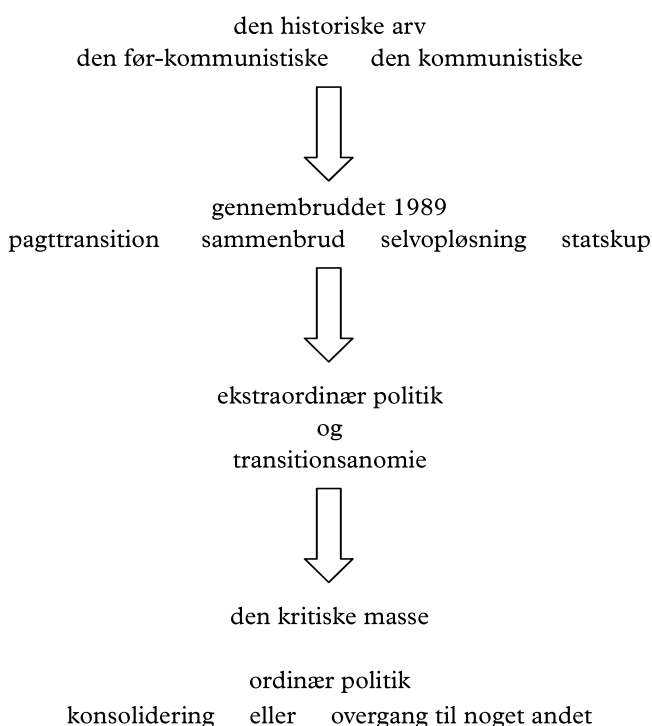
Afgørende for *transitionslande* er, at det nye og anderledes regime hurtigt forlader den første kaotiske fase og passerer den kritiske masse og når frem til konsolideringsfasen. Sker det, fjernes én barriere, muligheden af tilbagefald til det gamle system, men uden at demokratisering nødvendigvis er givet og slet ikke i lande, der bærer rundt på en tung historisk arv og har et alvorligt moderniserings efterslæb. De centraleuropæiske lande, Polen, Tjekkioslovakiet og Ungarn, passerede forholdsvis hurtigt den kritiske masse og *point of no return*. Afholdelse af de første frie valg kan betragtes som skæringspunktet for bevægelse fra ekstraordinær til mere forudsigelig ordinær politik og økonomi.

Vigtigt her er naturligvis, hvad der mere præcist skal forstås ved konsolidering. Som svar på spørgsmålet opm, hvornår den demokratiske transition kan betragtes som *afsluttet*, støtter Juan Linz og Alfred Stepan (1996) sig til denne noget mere maksimalistiske og substantive version:

»A democratic transition is complete when sufficient agreement has been reached about political procedures to produce an elected government, when a government comes to power that is the direct result of a free and popular vote, when this government de facto has the authority to generate new policies, and when the executive, legislative and judicial power generated by the new democracy does not have to share power with other bodies de jure.«

Demokratiet er således ikke konsolideret, når blot de politiske aktører holder sig til gældende regler. Reglerne skal også betragtes som *legitime* af de politiske aktører og størsteparten af befolkningen, og de valgte regeringer skal have den tilstrækkelige handlefrihed til at gennemføre den ønskede politik.

Figur 2. Transitionsfaser

Vigtigt for konsolideringen er, hvilke skillelinjer i samfundet der i særlig grad sætter den politiske dagsorden og er udslagsgivende ved valgene. Her kan der med fordel tages udgangspunkt i de skillelinjer, der er fremherskende i henholdsvis det »gamle« Vesturopa og det »nye« Østeuropa.

Kort formuleret tager de gamle skillelinjer udgangspunkt i

- erhvervsfordelingen, herunder hvor mange ansatte vi finder inden for industri og landbrug
- fordelingen af velstand mellem regioner
- fordelingen efter religiøse kriterier
- etnicitet, fx forskelle i sprog og regional kultur

Og de nye regimer i øst i

- nye skillelinjer, der for en stor del har været postkommunistiske og systemiske regimeskel, dvs. at de vedrører systemet som helhed, i den første fase som et for eller imod det gamle system;

senere er der i højere grad skillelinjer ud fra holdningerne til forandringerne under det nye

postkommunistiske system.

Og her der kan skelnes mellem

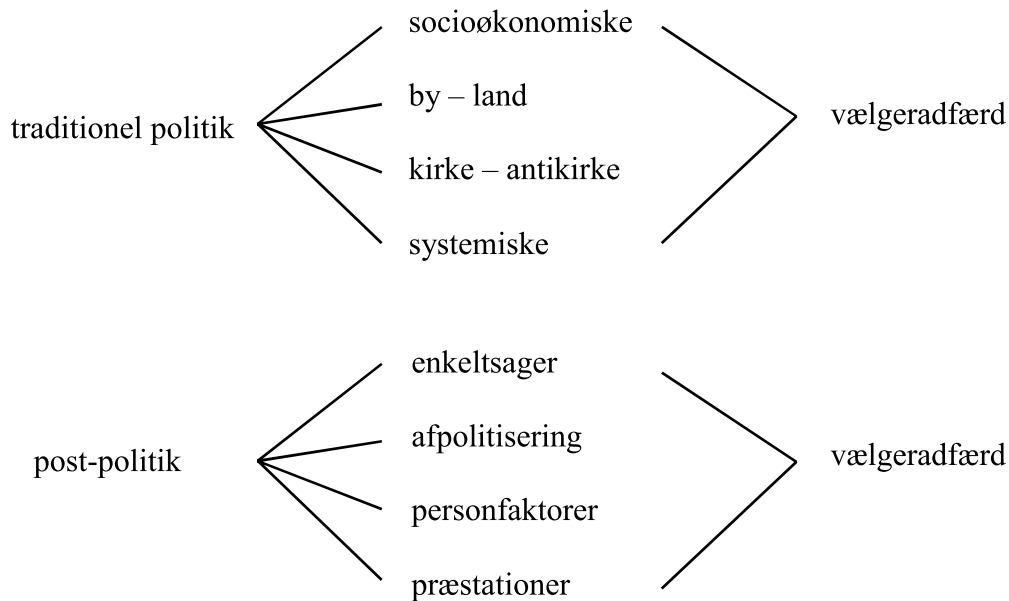
- økonomisk-distributive, dvs. skillelinjer ud fra holdninger til markedsøkonomi og social ulighed
- nationalt versus internationalt og socio-kulturelle, ud fra individualisme over for kollektivismen

Det er den mest udbredte antagelse, at vilkårene for stabilitet og konsolidering er bedst, hvor de socio-økonomiske skillelinjer, og til dels skillelinjen by-land, er vigtigst. Bliver skillelinjerne derimod kategoriske og systemiske, sættes der spørgsmålstegn ved selve spillereglerne for demokratiet og ved selve systemet, hvilket let skaber grobund for ekstreme populistiske partier og protestpartier.

Affryses gamle ideologiske skillelinjer og styrkes de socio-økonomiske i stedet, bestemmes valgene mest ud fra enkeltsager, vælgernes vurdering af den faktisk førte politik samt, ikke at forglemme, ledernes stil og evne til at kommunikere. Tendensen i retning af *post-politik*, hvor enkeltsager og tillid og brugen af moderne teknologi (IT, sms, twitter, facebook etc.) bliver altafgørende for valgene, og betydningen af politiske ideologier og programmer formindskes i takt hermed.

Civilsamfundet er i den sammenhæng en vigtig arena. Civilsamfundet skal gerne understøtte den demokratiske proces. Problemerne for etablering af et nyt pro-demokratisk og pro-markeds-civilsamfund har været forbundet med de mentale barrierer, frem for alt spørgsmålet, om der i årene under det kommunistiske system var blevet implanteret et »sovjjetmenne-

Figur 3. Traditionel skillelinjepolitik over for post-politik

ske» («homo sovieticus») i de østeuropæiske befolkninger, som efter 1989 vanskeligt lod sig forandre til et »vest-menneske«. Nogle ser mest sovjetmennesket i sammenhæng med de sociale frustrationer i årene efter 1989 (Gehrghina og Klymenko, 2012). Omkring året 1989 var vestmennesket slet ikke blevet skabt, og civilsamfundet handlede derfor i høj grad »ucivilt«. Tjekkiet Václav Havel pegede flere gange på problemerne med at få skabt mentaliteter og adfærdsmønstre, som bryder med fortiden og nærmer Tjekkiet til Vesten. Også Polens Piotr Sztomka (1992, 1994, 1996) har studeret politisk kultur i lyset af bestræbelserne på at skabe nye civilisatoriske kompetencer. Åbningen over for vestlig kultur var ikke i nødvendigvis ensbetydende med sovjetmenneskets død, for sovjetmennesket var (og er) måske i virkeligheden ikke fange af fortiden, men mere af nutiden.

Også forholdet mellem *civilsamfund* og *marked* har været til debat. Et aktivt civilsamfund vil, siges det, alt andet lige gøre de markedspolitiske reformer lettere at gennemføre og derfor mere robuste. Det er den udbredte opfattelse, at kollektive værdier og kulturelle normer har betydning for den økonomiske udvikling, idet civilsamfundet i den vestlige optik er forbundet med individualisme og foretagsomhed, hvilket skaber gode rammer for overgang til markedsøkonomi. Men den neoliberale politik, der blev introduceret efter 1989, blev snart blandet op med gammel praksis snarere end at bidrage til at få skabt vestlige samfund og mennesketyper (Narozhna, 2004,307). Væksten i populistiske partier efter udvidelsen af EU vidner om, at ucivile samfund stadig har for gode vilkår, og det især i økonomiske trængselstider. Dertil kommer, at sociale medier

har givet civilsamfundet nye påvirkningsmuligheder gennem mobilisering omkring bestemte politiske emner.

Troen på, at markedet klarer alt, mistede i takt med den økonomiske nedtur sin oprindelige kraft. Overgangen fra plan til marked blev langt vanskeligere end forudset. Og vanskelighederne på den *økonomiske arena* fik uundgåeligt følger politisk. Den franske politolog med tjekiske rødder, Jacques Rupnik,¹ talte om Central- og Østeuropa som »liberalismens sidste bastion«, men siden finanskrisen har også den bastion stået for fald, og han taler derfor om liberalismens endeligt også her. Tjekkiet holdt som et af de få lande den liberale fane højt, fx da ministerpræsident Marek Topolánek advarede mod statsregulering og hjælpepakker og ligefrem betegnede præsident Obamas økonomiske politik som »vejen til helvede«. Slovakiet og Ungarn derimod lancerede efter valgene i 2011 og 2010 en »uortodoks« økonomisk krisepolitik, der på flere punkter afveg fra IMF's krav.

På den *politiske arena* fik de politiske partier sjældent høj legitimitet. Blot det *ikke* at have haft del i magten kunne være en fordel for et parti på valgdagen. Det viste sig svært for ikke at sige umuligt på én og samme tid at tilfredsstille de finansielle markeder og vælgerflertallet.

Vi har også set en tendens i retning af, at mange partier bestræber sig for at spænde bredt («catch-all») og knytte sig tættere til staten og aktivt bruge statens administrative ressourcer («kartel-partier»). I etnisk uhomogene lande finder vi etniske partier, og blandt de historiske partier, der kan føre deres

NOTE 1 Godt beskrevet af Jacques Rupnik, »Die Krise und das Ende des Liberalismus in Mitteleuropa«, www.eurozine.com.

Grovinddeling af partierne

Massepartier: de gamle partier fra industrialismens tid, mange medlemmer, hierarkisk opbygning

Kadrepartier/elitepartier: topstyrede med én eller få ledere, få medlemmer

»*Catch-all partier*«: spænder bredt og appellerer til størstedelen af befolkningen

Kartelpartier: koblet til staten og en del af state; afgørende er sejr for »kartellet«, statsstøtte

Særligt for Østeuropa efter 1989:

Nye bevægelsespartier: oprettet spontant omkring de gamle systemers krise og undergang; normalt opdelt hurtigt efter oprettelsen.

Eksempler: Borgerforum i Tjekkiet, Solidaritet i Polen og Folkefronterne i de baltiske lande. Disse partier fik meget stor vælgeropbakning ved de første frie valg, men blev derefter delt i flere partier.

Partiføderationer: partier opstillet på en fælles liste, ofte med et bestemt parti som omdrejningspunkt.

Eksempler: Fidesz i Ungarn og Valgaktion Solidaritet i Polen; Fidesz vandt valget i Ungarn i 2010 stort; Valgaktion Solidaritet vandt regeringsmagten i 1997, men ophørte i 2001 på grund af intern splid.

Magtens partier, også kaldet *floating parties*: tæt knyttet til den økonomiske elite og til præsidenten.

Eksempler: Enhed, senere Forenet Rusland, og Regionernes Parti i Ukraine, begge med regeringsmagten.

Historiske, dvs. *genfødte*: fandtes i mellemkrigstiden og blev efter anden verdenskrig forbudt af kommunisterne.

Eksempler: Socialdemokratiet i Tjekkiet og agrare partier. Socialdemokratiet har haft regeringsmagt og ser lige nu ud til at vinde næste valg i Tjekkiet. Agrare partier har haft dalende vælgeropbakning

Postkommunistiske: havde eksisteret i en eller anden form in den kommunistiske periode. Efter kommunismens fald

forsøgte de at omskabe sig selv, i flere tilfælde med ganske godt resultat.

Eksempler: Republikken Polens Socialdemokratiske Parti og SLD i Polen, Socialistpartiet i Ungarn. SLD har haft regeringsmagten i Polen, men er i dag oppositionsparti med omkring 13 pct. vælgeropbakning. Socialistpartiet i Ungarn har også haft regeringsmagt, men led et knusende nederlag ved valget i 2010.

Gammelkommunistiske: holdt fast i de klassiske marxistisk-leninistiske doktriner

Eksempler: de ny/gamle kommunistiske partier i Tjekkiet og Slovakiet

Miljøpartier: har haft parlamentarisk repræsentation, fx i Tjekkiet og Ungarn.

Etniske: repræsenterende én bestemt etnisk gruppe.

Eksempel: det ungarske SMK og Most-Hid i Slovakiet. SMK er ikke længere med i det slovakiske parlament, men det mere moderate Most-Hid fik i 2011 stemmer nok til at passere spærregrensen på 5 pct.

Klientelistiske: styret af en karismatisk leder og en lille inderkreds, ofte tætte forbindelser til finansverdenen (oligarkiet, klaner) gennem vennetjenester; udbredt på Balkan og i SNG-landene.

Protestpartier, nogle *populistiske*: nogle yderpartier med et betydeligt afpresningspotentiale.

Eksempler: Jobbik i Ungarn, Attak i Bulgarien og Palikots bevægelse i Polen. Alle er i parlamenterne; Jobbik fik ca. 17 pct. i 2010; Palikots Bevægelse godt 10 pct.; bevægelsen er liberal og antiklerikal.

Lederpartier: med særlig stor magt til partilederen; sårbare, når lederen trak sig tilbage.

Eksempler: Selvforsvar (Polen), Georgiens Drøm (Georgien) og Arbejderpartiet (Litauen). Georgiens Drøm og Arbejderpartiet i Litauen vandt begge valget i 2012. Selvforsvar er reelt ophørt.

eksistens tilbage til den før-kommunistiske periode, socialdemokratiske partier og agrarpartier. Flere kommunistiske efterfølgerpartier har med held har reformeret sig selv og er blevet socialdemokratiske, mens andre holdt den marxistisk-leninistiske fane højt. I Rusland og andre SNG-lande var vi vidner til en fremvækst af »floating parties«, ofte midlertidige i form af

»magtens partier« og som regel finansieret af rigmænd og oligarker og med tætte forbindelser til præsidenten. Miljøpartier har sjældent haft stor gennemslagskraft, men miljøspørgsmål kunne dog spille en rolle ved lokalvalgene. Lederpartier med stærkt magt til en bestemt karismatisk person, ofte en rigmand, har også haft voksende betydning pga. svage vælgerkoblinger,

for få kernevælgere og lav partiinstitutionalisering. Ledertypepartier har vundet flere parlamentsvalg, senest i efteråret 2012 i Litauen (Arbejderpartiet) og Georgien («Georgiens Drøm»). Begge partier er finansieret af rigmænd med russiske rødder. Endelig har vi set egentlige protestpartier og populistiske partier og derudover en tendens til, at stadig flere partier bliver lederstyrede. Kategorien klientelistiske partier finder vi mest på Balkan og i SNG-landene. Næsten alle partier i Østeuropa blev i høj grad elite- eller kadrepartier, som sagt måske endda lederpartier. De første år var i høj grad kendetegnet ved »leadership but no followship«. ² Partierne havde, sagt med andre ord, for mange høvdinge og for få medlemmer. Partier med *neoliberal* budskaber har generelt haft svært ved at slå igennem pga. fraværet af funktionelle markedsøkonomier. Den ny sociale middelklasse blev mere bruger af klientelisme og patrimonialisme end af det fri marked, der ofte var temmelig ikke-eksisterende.

Præsidentialisme og semipræsidentialisme skabte ofte alvorlige problemer for partierne og førte i mange tilfælde til destruktive magtkampe mellem især præsidenter og regeringer, i særlig udpræget grad i Polen med Lech Walesa over for Lech Kaczyński, i Ukraine med Juschenko over for Tymoschenko og i de seneste år i Rumænien med Viktor Ponta over for Trajan Basescu.

Under den politiske arena var opmærksomheden i de første år i høj grad også rettet mod de nye politiske eliter og ikke mindst den gamle magtelites, *nomenklaturens*, skæbne. Love om udrensning af kommunister og agenter for den gamle efterretningstjeneste, også med tjekisk sprogbrug kaldet *lustracje*, skulle efter hensigten bidrage til oprettelse af en mere retfærdig og ikke-korrupt stat. Lustracje er blevet forsvaret ud fra ønsket om at imødegå undergravende og destabiliserende virksomhed fra repræsentanterne for det gamle system og desuden forsvaret ud fra etiske og moralske argumenter gående på, at den tidligere magtelite ikke under nogen omstændigheder bør kunne opnå en central position i det postkommunistiske system. Kort sagt skulle opgøret med fortiden være ekskluderende og således udelukke personer med tætte forbindelser til det gamle system (Laska 2011:185). Det store spørgsmål var, hvor langt udrensningerne skulle række, og i hvilken grad der skulle tages udgangspunkt i kollektiv skyld eller alternativt i retsstatsprincippet om den anklagedes uskyld, indtil andet er bevist. Kritikere, fx Jiri Dienstbier og Petr Pithart i Tjekkiet, så lustracje-lovgivningen som en fejlslagen »jakobinsk« politik eller som et forsøg på opbygning af en demokratisk stat med udemokratiske midler. Mange, ikke mindst dem, der før 1989 *ikke* vovede at gøre oprør, var forståeligt nok tilbøjelige til at fralægge sig et personligt ansvar for opretholdelsen af det gamle system, ansvaret blev snarest externaliseret og lagt over på andre (Pullmann, 2011:17). Listerne over agenter for det gamle system har langt fra altid været særlig pålidelige. Det gjaldt fx den, der i 1993 angav Polens Lech Walesa som agent

tilbage i 1970'erne, men også flere af de lister, der i de første år cirkulerede i Prag. ³ Hævn, arkivmisbrug og brug af udrensninger med det formål at diskreditere modstandere og fremme egne karrieremuligheder har været en vigtig del af spillet.

Den politiske arena er nært forbundet med retsstatsarenaen, som ideelt forudsætter en retskultur og en ukorrump og uafhængig dommerstand. I de seneste år har netop denne arena været genstand for ekstra stor opmærksomhed, bl.a. retssagerne mod *Pussy Riot* i Rusland og mod Julia Tymoshenko i Ukraine. Embedsapparatet skal helst hæve kvaliteten i lovgivningen og imødegå klientelisme og nepotisme. De krav var i hvert fald ikke opfyldt, da Gorbatsjov i sin tid igangsatte *perestrojka* og *glasnost*, og da lande i Nordafrika og Mellemøsten i 2011, mange år efter, væltede de gamle korrupte regimer. Valg giver kort sagt ikke forfærdelig megen mening i samfund, der er mærket af korruption og nepotisme, dårlige retsforhold og svage civilsamfund.

Alle arenaer er vigtige, men de kan bidrage forskelligt. Helt overordnet kan vi konkludere, at konsolideringen af demokratiet har været både svær og ustadig og meget skiftende fra land til land. Og dette er blevet bekræftet i mange meningsmålinger. En interessant undersøgelse, *Life in Transition – After the Crisis* fra slutningen af juni 2011 gennemført af Den Europæiske Bank for Genopbygning og Udvikling (EBRD) i London i samarbejde med Verdensbanken, viste en stærkt faldende tilslutning til demokratiet sammenlignet med en tilsvarende undersøgelse i 2006. Finanskrisen og nedgangen i velfærd har i den forbindelse utvivlsomt været afgørende. Særlig markant var faldet i Letland, Litauen og Slovakiet. Undersøgelsen viste, at blot 27 pct. af samtlige adspurgte foretrak kombinationen demokrati og markedsøkonomi. De fleste foretrak økonomisk vækst, og om nødvendigt med mindre frihed. Denne grundholdning var en væsentlig årsag til fx Fidesz' og Jobbiks markante fremgange ved valget i Ungarn i 2010. Undersøgelsen fra EBRD afslørede også store problemer, når det gælder den tillid borgerne imellem, der er så vigtig for udvikling af markedsøkonomi og liberalt demokrati. Men befolkningerne har fået et mere *realistisk* billede af de muligheder, der foreligger, og nok så vigtigt et mere realistisk billede af Vesten og ikke mindst EU.

Ikke-demokratier

Som sagt er konsolidering ikke den eneste mulige sluttetilstand. Men ganske som det konsoliderede demokrati antager det ikke-konsoliderede forskellige form. Mange lande befinder sig med andre ord i en gråzone mellem demokrati og diktatur, men på forskellig vis og med forskelle i udsigt til forandring.

De forskellige opdelinger efter graden af demokrati kan diskuteres. Vestlige målinger er ikke med urette blevet beskyldt for

NOTE 2 Attila Ágh, *New political elites in east-central Europe*, i: Geoffrey Pridham and Paul G. Lewis (1996), *Stabilizing Fragile Democracies*, London:Routledge:54.

NOTE 3 Kaldet »Macierewicz-listen« efter den daværende ansvarlige minister, offentliggjort i 1993 (Laska, 2011:195).

Grader af konsolidering og forskellige regimetyper:
Advanced embedded and consolidated democracy, fx

polyarkisk fremskredent deltagelsespræget demokrati

liberalt demokrati, evt. i den elitestyrede variant

elektoralt demokrati, dvs. valg-demokrati

majoritetsdemokrati af den britiske type

Ikke-konsolideret demokrati, hybridregimer eller gråzone regimer, fx:

illiberalt demokrati og partokrati, hvor konkurrenceelementet og retsstaten svækkes, fx Polen under Kaczynski og Ungarn under Orban

pluralistisk stagnation eller *phoney democracy* som fx i Rusland under Boris Jeltsin

post-demokrati, lanceret af Tjekkiets Václav Klaus, hvor det liberale demokrati og de politiske partier trues af en stigende magt til ikke-autentiske og ikke-folkevalgte bevægelser som miljøorganisationer, menneskeretsgrupper mm.

lukket, *deficient*, fastfrosset demokrati (*closed and frozen democracy*), en russisk variant

designet, kontrolleret og styret demokrati (*democracy by design*), også brugt om Rusland

blokeret demokrati og autoritært demokrati, brugt om Slovakiet under Meciar

elektoralt autoritært demokrati med valg, som hverken er frie eller fair; forekommer i mange SNG-lande

kompetitive autoritære regimer, hvor institutionerne er på plads, men hvor der alligevel skabes autoritært lederskab

klientelistisk, måske et neopatrimonialt og dynastisk regime, kendt især på Balkan og i SNG

delegativt demokrati med stærkt præsidentstyre

maskindemokrati, brugt om Ukraine

partokrati, hegemonisk partistyre, brugt om Putin's styre og om Orbánismen i Ungarn

bureaukratisk autoritært regime og imitationsdemokrati er brugt om Ruland under Putin. I den russiske selvforståelse suverænt demokrati (fx brugt af Vladislav Surkov)

elektoralt klientelistisk og kompetitivt autoritært regime, brugt om Ukraine i Kutjma-perioden og under Janukovitj efter præsidentvalget i januar 2010, også om Rusland under Putin

krigsherregimer med borgerkrige og uden central myndighed, fx Afghanistan, Tjetenien og Tadjikistan

det autoritære demokrati, hvor autoritære strukturer eksisterer side om side med demokratiske

failing states og *failed authoritarianism*, hvor det autoritære regime helt mister evnen til at styre

fuldt autoritære regimer, evt. ekstremt patrimoniale eller sultanistiske

Grænserne mellem de nævnte regimetyper flydende og derfor overlappende

at begunstige stater med en kristelig baggrund, en pro-vestlig orientering og med markedsøkonomier. Lande, det være sig med demokratiske eller autoritære, kan også ændre regime-type, sådan som vi har set det i eksempelvis lande som Polen, Ungarn, Ukraine og Rusland.

Ikke-demokratier findes i mange varianter. Frane Adam og Matej Makarovic benytter for visse regimer tillægsordet *deficient*⁴. De institutionelle strukturer, de kulturelle mønstre og de fremherskende holdninger og eliterne er grundlæggende demokratiske, men der er stadig alvorlige mangler, ud over korrupsion en alt for instrumental forståelse af demokratiet, lav

institutionel effektivitet, lav tillid til parlamenter og retsvæsen, lav elitecirkulation samt indskrænkninger i mediefriheden.

Med henvisning til forholdene i Moldova benytter Lucan A. Way (2002) betegnelserne *pluralism by default* og *failed authoritarianism*. Her har vi at gøre med politisk konkurrence i svage stater, hvor regeringerne er splittede, og hvor staten samtidig er for svag til at indføre et autoritært styre. De formelle strukturer, fx grundlovene, underordnes her det uformelle i form af fx klientelisme og skyggeinstitutionalisering. Regimet i Ukraine under Kutjma er betegnet som *pluralism by default* og *failed authoritarianism* og regimeformen under Janukovitj som elektoralt

NOTE 4 Beskrevet ud fra erfaringerne fra Slovenien, Frane Adam og Matej Makarovic, »Postcommunist Transition and Social Science: The Case of Slovenia«, *East European Quarterly*, XXXVI, No. 3, September 2002:371.

klientelistisk maskindemokrati. Regimeformen i Rusland under Putin, også kaldet suverænt demokrati, har været genstand for megen debat. Det fleste hælder her til at betegne regimeformen som elektoralt autoritært eller bureaukratisk autoritært. Som bekendt er regimeformen i Rusland blevet udfordret over de sidste par år, især af den nye middelklasse og unge bosiddende i de større byer. Regimet er udfordret, men holder indtil videre stand. Under særlige forhold kunne landene blive uregerlige. Det skete i Rumænien under minearbejderaktionerne i 1990'erne, i Bulgarien under Zhan Videnov og i Albanien under protesterne ved sammenbruddet af de landsomfattende pyramidespil i 1997. Udgangen kan i værste fald blive borgerkrig, som fx i Georgien og Kirgisistan.

En mildere negativ variant er det autoritære demokrati, som er kendetegnet ved, at de demokratiske institutioner formelt er på plads, men de demokratiske spilleregler udhules af vinderpartiers fokus på magten. Den autoritære situation er kendetegnet ved, at de dominerende politiske aktører udelukker andre og sikrer sig selv direkte eller indirekte kontrol over de politiske beslutninger og massemedierne.⁵ Liberale og socialister i Ungarn så i begyndelsen af 1990'erne en bevægelse i retning af det autoritære demokrati under Jozef Antall og senere Viktor Orbán og protesterede mod det. Regimeformen autoritært demokrati kan ses som en variant af elektoralt demokrati, partokrati, illiberalisme eller majoritetsdemokrati. I visse situationer kunne regimet være kendetegnet ved paternalisme, måske i mere populistiske varianter. Flere SNG-lande nærmede sig mod autoritære regimer og ofte med *sultanistiske* træk (Guliyev 2004).

Det populistiske spøgelse

Især under økonomisk tilbagegang og svag statskapacitet kan populistiske partier og protestpartier få godt tag i vælgerne. Ikke med urette tales der i disse år om et »populistisk spøgelse«. Målet for populistiske partier er ikke nødvendigvis at rukke ved demokratiet som sådant, snarere at udnytte de demokratiske rettigheder maksimalt og gøre systemet illiberal, sådan som fx i Polen under Kaczynski-brødrene og i Ungarn under Viktor Orbán. Populister gør flittigt brug af demokratiske rettigheder som fx valg og ytringsfrihed og kan ikke i den forstand kaldes

antidemokratiske. Populismen er øget i takt med voksende sociale frustrationer. Som påpeget af Gergö Medve-Bálint (i Gyárfásová mfl., 2011:40) har holdningerne til samfundet typisk været materialistiske og ligheds- og velfærdsoverrettede, og forståelsen for de økonomiske indgreb lav, eksempelvis i Ungarn, der op til valget i 2010 oplevede stor nedgang i velfærd, hvilket skabte grobund for populisme. Afpresningspotentialet har i hvert fald været stort. På grund af frygt for vælgerreaktionerne har mange af de etablerede partier været meget tilbageholdende, når det gælder om at skære i velfærdsydelser.

I begyndelsen blev populisme og protest mest manifesteret i form af valgsejre for de kommunistiske efterfølgerpartier. Protesterne kunne antage forskellig form. Mange valgte også at stemme med fødderne, at emigrere til det rigere gamle Europa. Alene i årene 2007–2011 var nettoudvandringen fra Litauen omkring 135.000; befolkningstallet bevæger sig lidt under eller over de 3 mio., et fald på omkring ½ million siden 1991! Udvandringen fra Polen og Balkan har også været markant og er lige nu voksende. Det skaber problemer og modstand i det gamle Europa. I 2014 skal Storbritannien efter planen åbne grænsen for arbejdskraft også fra Rumænien og Bulgarien, og det skaber yderligere frygt på hjemmefronten. Ja, i rumænsk og mig bekendt også bulgarsk fjernsyn forsøger briterne sig med en negativ reklame, der helt utilsløret advarer mod at rejse til England.

Protest i form af højrepopulisme og liberal populisme har også været i stigning. Ekstreme partier som fx Stanislaw Tyminskis Partiet X og Partiet for Retfærdighed og Liv i Ungarn var kortvarige fænomener, andre har vist sig mere levedygtige. På Balkan opstod populistiske partier i forskellige rød-brune varianter. I Bulgarien tog højrepopulismen et spring fremad med oprettelsen af Ataka, i Ungarn med oprettelsen af Jobbik og i Ukraine med partiet Retfærdighed (ved valget i oktober 2012). Den liberale variant vandt stærkt frem i Tjekkiet og Slovakiet ved valgene i 2010. I Polen efter valget i 2001 var Andrzej Lepper's aktivistiske populistiske bondebevægelse Selvforsvar og det højrepopulistiske Ligaen af Polske Familier

Populisme, vigtige egenskaber:

Antielite-holdninger, »Vi« (det ærlige folk), over for »Dem« (den korrupte elite)

Modstand mod den liberale konsensus og politisk sammen-spisthed

Karismatisk lederskab

Kamp mod korrupsion

Få og enkle politiske budskaber uden bestemt ideologi
Appel til de socialt utilfredse

Den højre-nationale variant:

Skepsis over for det retlige system, fx forfatningsdomstolene

Xenofobi

Antiimmigration-holdninger, antiroma-holdninger

Euroskepticisme

NOTE 5 Juan Linz, »The Future of the Authoritarian Situation or Institutionalization of an Authoritarian Regime: The Case of Brazil«, i Alfred Stepan (ed.) (1973), *Authoritarian Brazil. Origins, Policies and Future*, New Haven, CT, and London, Yale University Press: 233-254.

i stand til at true de etablerede partier. Begge har siden mistet repræsentationen i parlamentet. Efter valget i 2005 lancerede Kaczynski-brødrenes Ret og Retfærdighedsparti deres helt egen IV Republik som alternativ til den II Republik før 1989 og den III Republik, der fulgte efter rundbordssamtalerne i 1989. Ved valget i 2007 tabte højrepopulismen i Polen, men den gik til gengæld stærkt frem i Ungarn i 2010. Under højrepopulismen i Polen og Ungarn blev vi vidner til ekstrem værdipolitik og historiepolitik, eller, som meget rammende sagt af chefredaktøren for *Gazeta Wyborcza* Adam Michnik, havde vi under Kaczynski-brødrene at gøre med en politik, der byggede på »Bushs ideologi og Putins metoder«, og hvis økonomiske politik var alt andet end neoliberal (Rupnik, i *Bútorá* mfl. 2007:163). Men Polen fik med Palikots Bevægelse i 2011 en særlig liberal og antiklerikal variant. Palikots Bevægelse var, som formuleret af Polens tidligere frihedshelt Lech Walesa, et nødvendigt korrektur i et Polen, hvor klerikalisme, katolsk fundamentalisme og kirkelig indblanding har godt fat.

EU: medlemskab eller naboskab?

I forbindelse med EU's udvidelser og naboskabspolitikken er der blevet talt en del om EU-effekter og europæisering og om EU's transformative og normative magt. Med andre ord kan demokratiet (måske) fremmes via krav udefra, fra en regional hegemon. Målet har været at nærme de forskellige arenaer for demokrati til det liberale demokrati, som vi kender det i det gamle Europa.

Opmærksomheden var i første omgang mest rettet mod udvidelsesforhandlingerne. Målet var at fremme skabe stabilitet op til EU's grænser mod øst og i stigende grad mod syd. Som meget rigtigt sagt af Jan Zielonka (2004:22) var udvidelsen reelt mere bestemt politisk og geostrategisk end økonomisk. Presset fra EU blev lavere *efter* medlemskabet, for så vidt som EU ikke længere kunne true landene i Østeuropa på selve optagelsen. Vælgerne var efter optagelsen i EU ikke som før bange for at stemme på protestpartier og populistiske partier. Et godt eksempel er Polen, hvor Kaczynski-brødrenes Ret og Retfærdighedsparti i 2005, året *efter* medlemskabet af EU, vandt både præsidentvalg og parlamentsvalg. Viktor Orbáns Fidesz opnåede i Ungarn med 53 pct. af stemmerne mere end to tredjedele flertal i parlamentet. EU-medlemskabet var allerede på plads, og vælgerne behøvede derfor ikke at tage emnet med i overvejelserne, når krydset skulle sættes på valgdagen.

Og Polen og Ungarn er ikke enestående. Ved valget i Slovakiet i 1998, dvs. *før* medlemskabet, stemte mange imod Vladimir Meciar af frygt for, at Slovakiet ikke ville komme med i EU-havnen med Meciar ved roret. Det samme skete i Moldova i 2010, hvor valget førte til en EU-venlig regering. Her havde EU organiseret en donorkonference i Bruxelles, som gav 2 mia. dollars i hjælp, ligesom der var sendt 15 »high level representatives« for at hjælpe landet med at gennemføre EU's regelsæt.

Forhandlingerne om medlemskab blev åbnet fra 1998, og afslutningen på optagelsesforhandlingerne fandt sted i 2002 under København-topmødet, som åbnede op for en udvidelse af EU med 8 lande og i 2007 med de to Balkan-lande Bulgarien og Rumænien, som behøvede længere forberedelsestid. I 2013 bliver Kroatien EU's nye 28. medlemsland. Rumænien og Bulgarien havde langt fra færdiggjort deres politiske og økonomiske transition og var således reelt ikke parat til medlemskabet. De statslige institutioner var (og er stadig) under pres fra reservedomæner som efterretningstjenester, organiseret kriminalitet og mafia-lignende strukturer. Rumænien og Bulgarien besad simpelt hen for svag statskapacitet og alt for store problemer med hensyn til retsstat og korruption. De fleste af arenaerne for demokrati fungerede mildt sagt skidt. Som rigtigt sagt af Mihaela Racovita (2011) gik de to landes tilpasning til EU mest på at beskytte status quo og simulere tilpasningen til EU. Bevidst udhuling af EU-relaterede love har været iøjnefaldende. Der blev tale om en kronisk mangel på resultater, når det gælder implementering, og reelt var transitionerne i de to Balkan-lande uafsluttede (Andreev 2009:391). EU straffede de to lande gennem at tilbageholde økonomisk støtte med henvisning til korruption og pengemisbrug. Regeringerne i Sofia og Bukarest reagerede først *efter* indførelsen af straffeforanstaltninger. Uanset sanktioner har de gjort for lidt for at få etableret statslige institutioner med kapacitet til at implementere EU's omfattende regelsæt. Med udvidelsen i 2004 voksede EU's samlede indbyggertal fra 379 mio. til 454 mio., det samlede BNP med blot 7 pct.

Ikke alene Rumænien og Bulgarien har stået for skud. I begyndelsen af 2012 blev skytset rettet mod Ungarn og landets mange brud på EU's regler politisk og økonomisk. I januar 2012 indledte Kommissionen en procedure, der kan føre til domfældelse ved Domstolen og måske alvorlige sanktioner efter artikel 7 i Lissabon-traktaten. Problemet er, at EU-medlemskabet i de nye medlemslande i høj grad vurderes materielt, og at størrelsen af støtten ikke altid har levet op til forventningerne.

Hidtil havde EU kunnet forene udvidelse i bredden med udvidelse i dybden, men de seneste udvidelser har iflg. Zielonka (2004), uanset alle erklæringer om det modsatte, blokeret for oprettelsen af en fælles europæisk stat og en fælles europæisk offentlighed. Nationalstater i den klassiske, (neo)westfalske betydning med hårde ydre grænser giver ikke mening i en globaliseringstidsalder. Det bedste er at opgive planerne om en EU-superstat og satse på et funktionelt »middelalderligt« regime kendetegnet ved svage nationalstater, åbne grænser og større fleksibilitet institutionelt.⁶ EU må leve med store forskelle (»misfit«) mellem de opstillede mål og virkeligheden.

Siden de to udvidelser i 2004 og 2007 er begejstringen for optagelse af nye lande kølnet og især i EU's største lande, Tysk-

NOTE 6 »Den ny middelalder« dækker groft sagt over, at nationalstaterne mister betydning, og at det heller ikke er muligt at skabe effektivt virkende overnationale beslutningsstrukturer.

land og Frankrig. »Externalization of EU governance«, at sikre en ganske bestemt styremåde, har været vigtig for EU også i naboskabspolitikken, men ganske som i forhold til Central- og Østeuropa er forholdet til de nye nabolande i øst præget af asymmetri. For at bruge Stefan Gänzles (2009) formulering var der tale om en »sølvgulerod«, ikke en »guldgulerod« og om »conditionality light«, for så vidt som fraværet af medlemskabsperspektiv sætter grænser for, hvad EU kan stille af konkrete krav til nabolandene med hensyn til demokrati. EU har ikke ønsket igen at forfalde til »rhetorical entrapment«, at love lande medlemskab på et tidspunkt, hvor ansøgerlandet ikke er godt nok forberedt. Derfor lanceringen af den ny naboskabspolitik (ENP) i 2004 og østpartnerskabspolitikken senere i 2008. Der er siden 2008 i stigende grad talt om EU »expansion« end om »enlargement«, om samarbejde *uden* løfter om fuldt medlemskab, en »skyggeudvidelse« (»shadow of enlargement«) eller »alt undtagen institutionerne«, for at bruge Prodis formulering (Sklenková 2012). Alternativet kan være en variant af »privilegeret partnerskab«.

EU-nabolandene og især Tyrkiet og Ukraine er på ingen måde tilfredse med en løsere tilknytning til EU og har taget konsekvensen af, at fuldt EU-medlemskab fortoner sig et sted langt ude i fremtiden. I årene 2000-2006 tog tyrkerne EU's krav seriøst, men i forhold til kravet om tilpasning til EU's regelsæt (»acquis'en«) føres der en à la carte politik, en selektiv politik, der går på kun at opfylde de krav, der volder færrest problemer indadtil i Tyrkiet. EU's kritiske statusrapport (»karakterbogen«)

for 2011 blev, helt modsat tidligere, mødt nærmest med et skuldertræk i Ankara.

Afsluttende bemærkninger

Omkring årsskiftet 2012/13, snart 25 år siden murens fald, er tilstanden i Europa præget af krise og depression – det være sig økonomisk, politisk og når det gælder den nærmeste fremtid. Konsolideringen af demokratiet har været ujævn og præget af forskelle landene imellem. Mange problemer har østlandene dog fælles med det gamle Europa, fx voksende populisme og euroskepticisme, men landene er stadig mærket af både den kommunistiske og før-kommunistiske fortid og dermed en sti-afhængighed, der er - og bliver - svær at overvinde. Særligt for det nye Europa i øst har været den høje emigration grundet mangel på indhentning med det gamle Europa i velstand og velfærd. Problemerne finder vi på alle de forskellige arenaer for demokrati. Lige nu er der megen fokus på retsstatsrenaen, frem for alt fravær af stabile funktionelle retslige rammer og demokratiske retskulturer, og ikke at forglemme en fortsat høj korruption. EU har afgjort øvet indflydelse, men mest *før* udvidelsen. Problemet er, at medlemskabet i så høj grad vurderes materielt, frem for alt ud fra omfanget af udbetalingerne fra EU's kasser. EU's naboskabspolitik mod øst har hidtil ikke ført til de ønskede demokratiske fremskridt, hvilket de seneste valg i Hviderusland og Ukraine tydeligt har vist. Eurobegejstring er i takt med den langstrakte eurokrise og re-nationaliseringen af europapolitikken i mange lande erstattet af en god portion eurorealisme og euroskepticisme.

LITTERATUR

Ágh, Attila (1998), *The Politics of Central Europe*, London, Thousand Oakes, New Delhi: SAGE Publications.

Andreev, Svetlozar A. (2009), »The unbearable lightness of membership: Bulgaria and Romania after the 2007 EU accession«, *Communist and Post-Communist Studies*, 42.

Bútorá, Martin, Olga Gyárfasová, Grigorij Meseznikov, Thomas W. Skladony (eds) (2007), *Democracy and Populism in Central Europe, The Visegrad elections and their Aftermath*, Bratislava: Institute for Public Affairs.

Dahl, Robert (1971), *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, CT: Yale University Press.

Gänzle, Stefan (2009), »The EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis«, *Europe-Asia Studies*, Vol. 61, No. 10, December.

Gherghina, Sergiu and Lina Klymenko (2012), »Why look Back? Citizens' Attitudes Toward the Communist Regime in Belarus, Russia, and Ukraine«, *Problems of Post-Communism* Vol. 59, No.1, January/February.

Guliyev, Farid (2005), »Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semoauthoritarianism? An attempt at Conceptualization«, *Demokratizatsiya* Summer, Vol. 13, issue 3.

Gyárfasová, Olga, Grigorij Meseznikov (eds) (2011), *Visegrad Elections 2010: Domestic Impact and European Consequences*, Bratislava: Institut for Public Affairs.

Laska, Artur (2011), *Sprawedliwosc społeczna*, Turon: Wydawnictwa Adam Marszałek.

Linz, Juan J., & Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Narozhna, Tanya (2004), »Civil Society in the Post-communist Context: Linking Theoretical Concept and Social Transformation«, *Demokratizatsiya*, Volume 12, Spring.

Pullmann, Michal (2011), »Konec experiment, Prestavba i pad komunismu i Ceskoslovensko«, *Scriptorium*, Praha.

Racovita, Mihaela, »Europeanization and Effective democracy in Romania and Bulgaria«,

Romanian Journal of Political Sciences, issue: 01/2011:28-49.

Rupnik, J (2006), »Populism in East-Central Europe«, www.eurozine.com.

Sklenková, Veronika, »Integration Potential of the European Neighbourhood Policy«, *Slovak Journal of Political Science*, Volume 12, 2012, No.1.

Sztompka, Piotr, »Dilemmas of the Great Transition«, *Sisyphus*, 2 (VII), 1992.

Sztompka, Piotr (1996), »Looking Back, The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break«, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 29, no.2.

Sztompka, Piotr, »Understanding Postcommunist Transition«, *Journal of Democracy*, vol. 5, no.4, 1994.

Way, L. A., »Pluralism by Default in Moldova«, *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4, October 2002:127-140.

Zielonka, Jan, »Challenges of EU Enlargement«, *Journal of Democracy*, Volume 15, Number 1 January 2004.